

چیستی فضای نزول و اثبات آن به عنوان یک اصطلاح قرآنی

جواد سلمانزاده^۱

دریافت: ۱۳۹۲/۸/۵ - پذیرش: ۱۳۹۲/۱۰/۱۲

چکیده

فضای نزول، اصطلاحی است که نخستین بار در دوره معاصر تعریف شد و بخشی از زوایای آن روشن گردید. این مقاله تعریف ارائه شده را بررسی کرده و با بیان اهمیت کشف فضای نزول، آن را به عنوان یک اصطلاح قرآنی مطرح کرده است. نویسنده با ذکر سبب نزول و فضای نزول در سوره عادیات به تبیین فضای نزول و تفاوت آن دو پرداخته است. **کلیدواژه‌ها:** فضای نزول، سبب نزول، واحد نزول، نزول سوره عادیات نزول واحد، نزول پیامی.

درآمد

فضای نزول از موضوعات نوپدید در عرصه علوم قرآنی است که با سبب نزول - که از دوره نزول قرآن مطرح بوده است - متناظر بوده، در طول آن قرار می‌گیرد. خلق این اصطلاح برخاسته از نگاه‌های نوی است که به ساختار و بافتار آیات، سوره‌ها و قرآن و تعامل آنها با جامعه نزول شده است. در این نوع نگاه، هر سوره از قرآن دارای یک

۱. کارشناس ارشد علوم قرآن و حدیث، دانشگاه فردوسی مشهد.

شخصیت و غرض ویژه می باشد که آن را از دیگر سوره ها جدا می کند. از سوی دیگر در این رویکرد، قرآن به آیات، سوره ها و کل قرآن تقسیم می شود که ناظر به اوضاع و شرایط جامعه نزول خویش نازل یافته اند. از این رو لازم است تا این آیات و سوره ها به ترتیب نزول چیده شوند و با روش های خاص خود دسته بندی شوند. همچنین اوضاع و احوال جامعه نزول آنها نیز تا اندازه ممکن و بر پایه اشارات قرآنی و روایات موثق و قابل اعتماد کشف شود و آیات و سوره ها در بستر همان اوضاع و شرایط مورد بررسی و مطالعه قرار بگیرند. این مقاله نخستین گام را در راه رسیدن بدین هدف برداشته و فضای نزول را به عنوان یک اصطلاح قرآنی تعریف و اثبات کرده است. امید است که گام های بعدی این مسیر نیز برداشته شود تا مقدمات فهم بهتر و دقیق تر قرآن فراهم گردد و از این طریق به قرآن نزدیک تر شویم و با انس و احساس نزدیکی بدان، قرآن از گوشه اتاق به پهنه زندگی درآید.

۱. تعریف فضای نزول

فضای نزول، بررسی اوضاع عمومی، اوصاف مردمی، رخدادها و شرایط ویژه ای است که در مدت نزول یک سوره در حجاز و خارج آن وجود داشته است.^۱ مفسران قرآن کریم، اهتمام ویژه ای به تبیین شأن و سبب نزول آیات قرآن نشان داده اند، ولی «فضای نزول» که مربوط به مجموع یک سوره است، مورد توجه مفسران قرار نگرفته و در تفاسیر موجود مطرح نشده است.^۲ بنابراین موضوع فضای نزول، بحثی است جزئی در باب یکپارچگی قرآن که در زبان قرآن از آن به وحدت شبکه ای الفاظ و مفاهیم قرآن یاد می شود.^۳ وحدت شبکه ای قرآن و یکپارچگی آن بدین معناست که قرآن یک کل به هم پیوسته می باشد و این ادعا برآمده از خود آیات قرآن است که می فرماید: «وَقَرَأْنَا فَرَقْنَاهُ لِتَقْرَأَهُ عَلَى النَّاسِ عَلَى مُكْثٍ وَنَزَّلْنَاهُ تَنْزِيلًا». (اسراء / ۱۰۶).

۱. جواد، عبدالله، *تفسیر تسنیم*، ج ۱، ص ۲۳۵.

۲. همان.

۳. بنگرید به: قائمی نیا، علیرضا، *بیولوژی نص*، ص ۱۵۱-۱۵۵.

از این آیه برمی آید که قرآن در اصل بدون تفریق بوده و تنها برای اینکه برای مردم قرائت شود، بخش بخش نازل شده است.^۱

پیوستگی و ارتباط اجزای قرآن با یکدیگر را می توان در چهار قالب آیه، واحد نزول، سوره و کل قرآن مطالعه و بررسی نمود که فضای نزول در محدوده واحدهای نزول قرآن تعریف می شود و از آنجا که بیشتر سوره های قرآن یک واحد نزول بوده اند، به تسامح این اصطلاح را در قالب سوره های قرآن تعریف کرده اند.

۲. نگاهی به اهمیت و ضرورت کشف فضای نزول

روشن ترین گواه بر اهمیت و ضرورت کشف فضای نزول را می توان در غرض پایانی نزول قرآن پیدا کرد. دسته ای از آیات، غرض نزول قرآن را هدایت، راهنمایی و نورانیت جامعه بشری معرفی می کنند. نمونه را می توان به سوره بقره آیه ۱۸۵، سوره اعراف آیه ۵۲، سوره نمل آیه ۲، سوره لقمان آیه ۳ و سوره فصلت آیه ۴۴ اشاره کرد. این آیات همه به روشنی این حقیقت را باز می گویند که قرآن برای راهنمایی و هدایت نازل شده است و این رسالت، پایه اصلی و اساسی ارتباط قرآن با جامعه مخاطبش در هر دوره به ویژه با مردم جامعه نزول به عنوان نخستین مخاطبش می باشد. اهمیت و جایگاه مسئله هدایت و تربیت در قرآن تا بدانجاست که می توان گفت: هدایت، قرآن است و قرآن همان هدایت می باشد.^۲ لازمه هدایت بودن قرآن، این است که اوضاع و شرایط مخاطبان خود را در نظر گرفته، سیاست ها و ایدئولوژیهای خود را ناظر به این شرایط سامان دهد. جامعه نزول به عنوان نخستین مخاطب قرآن، از این ویژگی قرآن بیرون نبوده و مورد نظارت آیات و سوره های قرآن بوده است. از این رو کشف فضای نزول در فهم سوره های قرآن دخیل است و گاه ناآگاهی از فضای نزول، امکان اشتباه در فهم قرآن را موجب می شود.

۱. همان، ص ۱۶۱.

۲. بنگرید به: جوادی آملی، عبدالله، *هدایت در قرآن*، ص ۱۶.

۳. تفاوت فضای نزول با سبب نزول

از آنجا که فضای نزول، اصطلاحی است که در کنار سبب نزول مطرح می‌شود؛ لازم است تا این دو اصطلاح تعریف شوند و از مقایسه آن دو با هم تفاوت‌های آنها آشکار شود.

۳-۱. سبب نزول

نزول تدریجی و پاره پاره قرآن بر پایه رخداد‌های خاصی بوده است؛ رخداد‌هایی که نزول آیه یا آیاتی از قرآن را موجب می‌گردید. از این رو به این رخداد‌ها که آیه قرآن به دنبال آن نازل شده است،^۱ اسباب نزول گفته شد.^۲ در نگاهی فراگیر، سبب نزول به حادثه یا حوادثی گفته می‌شود که آیه یا آیاتی از قرآن بخاطر آنها نازل شده باشد، به گونه‌ای که متضمن آن حوادث یا در مقام پاسخگویی به آن حوادث باشند، یا اینکه حکم آن حوادث را در هنگام وقوعشان بیان کرده باشند.^۳

در همه تعاریفی که گذشت، سبب نزول را به گستره آیه یا آیات محدود کرده‌اند و دامنه آن را در همین گستره بسته‌اند. بنابراین، سبب نزول به آیه یا آیاتی از قرآن محدود می‌شود.

۳-۲. فضای نزول

فضای نزول، بررسی اوضاع عمومی، اوصاف مردمی، رخدادها و شرایط ویژه‌ای است که در مدت نزول یک سوره در حجاز و خارج آن وجود داشته است. هریک از سوره‌های قرآن کریم فصل جدیدی بود که با نزول آیه کریمه (بسم الله الرحمن الرحيم) گشوده می‌شد و با نزول بسم الله سوره بعد، پایان می‌پذیرفت. سوره‌های قرآن کریم برخی به طور دفعی

۱. سیوطی، جلال الدین، *الاتقان*، ج ۱، ص ۱۲۷.

۲. معرفت، محمد هادی، *التمهید*، ج ۱، ص ۲۴۱.

۳. صالح، صبحی، *مباحث فی علوم القرآن*، ص ۱۳۲.

نازل شده است؛ مانند سوره‌های حمد، انعام و نصر و برخی به تدریج و در طی چند ماه یا چند سال نازل شده است و در طی مدت نزول یک سوره در محدوده زندگی مسلمانان و جهان خارج حوادثی رخ داده و شرایطی خاص حاکم بوده است. کشف و پرده‌برداری از این رخدادها و شرایط و تبیین آن در آغاز هر یک از سوره‌ها، فضای نزول آن سوره را ترسیم خواهد کرد.^۱

۳-۳. تفاوت سبب نزول و فضای نزول

۳-۳-۱. تفاوت گستره و دامنه دلالت سبب و فضا: با توجه تعاریفی که گذشت، فضای نزول در دامنه سوره و سبب نزول در گستره آیه یا چند آیه تعریف می‌شود. بنابراین فضا به سوره اختصاص می‌یابد و سبب به یک آیه یا چند آیه برمی‌گردد. البته گاه همه آیات یک سوره به ویژه در سوره‌های کوچک دارای یک سبب نزول می‌باشند که در این موارد گستره دلالت سبب نزول اگر چه به اندازه یک سوره می‌رسد، ولی باز با فضای نزول یکی نمی‌شود؛ زیرا با توجه به ارتباط موضوعی و محتوایی سوره‌های قریب النزول، پای سوره‌های قریب النزول نیز به جرگه فضای نزول باز می‌شود و گستره آن از گستره سبب نزول فراتر می‌رود.

۳-۳-۲. تعامل دو طرفه قرآن با جامعه نزول در فضای نزول برخلاف تعامل یک سویه قرآن با جامعه نزول در سبب نزول: در فضای نزول، سخن از تعامل دو طرفه قرآن با جامعه نزول است. ولی در سبب نزول، ارتباط قرآن با جامعه یک سویه می‌باشد، بدین ترتیب که رویداد مهمی در جامعه اتفاق افتاده و به دنبال آن آیاتی از قرآن نازل شده است.

این تفاوت از آن روست که در فضای نزول، جنبه هدایتی و تربیتی قرآن هم مطرح می‌شود، ولی در سبب نزول، سخنی از هدایت و تربیت قرآن به میان نمی‌آید. و این از آن روست که گستره سبب نزول به آیه یا آیات محدود می‌شود و از آنجا که یک آیه یا چند آیه یک مجموعه و بسته هدفمند نیستند و از بار هدایتی و تربیتی برخوردار نمی‌باشند،

۱. جوادی، عبدالله، تفسیر تسنیم، ج ۱، ص ۲۳۵-۲۳۶.

نمی‌توان از تأثیر قرآن بر جامعه سبب نزول نیز سخن گفت، ولی فضای نزول که یک سوره کامل را در بر می‌گیرد و هر سوره دارای یک هدف و غرض می‌باشد، می‌تواند بر جامعه فضای نزول تأثیرگذار باشد.

۳-۳-۳. عمومیت فضا نسبت به سبب: تفاوت دیگر میان این دو اصطلاح، در این است که سبب نزول تنها از جنس حدیث و روایت است، ولی فضای نزول مفهومی است که از پدیده‌های متفاوت چون آیات، روایات و تاریخ گرفته می‌شود. در حقیقت نسبت میان این دو عام و خاص مطلق است؛ زیرا فضای نزول عامی است که سبب نزول، بخش و جزئی از آن به شمار می‌آید.

۳-۳-۴. ارائه نمونه‌ای از سبب و فضا: برای تبیین بیشتر تفاوت سبب نزول با فضای نزول، سبب و فضای نزول سوره عادیات را بررسی می‌کنیم.

۳-۳-۴-۱. در سبب نزول سوره عادیات دو روایت رسیده است:

۳-۳-۴-۱-۱. روایت نخست، سوره عادیات را مربوط به سریه کنانه می‌داند که منافقان با هوچی‌گری و شایعه پراکنی می‌خواستند سپاه اسلام را شکست خورده معرفی کنند که این سوره نازل شد و پیامبر را از پیروزی سپاه اسلام آگاه کرد.^۱

۳-۳-۴-۱-۲. اما روایت دوم، نزول سوره عادیات را بعد از غزوه ذات السلاسل معرفی می‌کند که پیامبر در نخستین نماز صبح بعد از این غزوه، سوره عادیات را قرائت کرد و صحابه که تاکنون این سوره را نشنیده بودند، به پیامبر مراجعه کردند و پیامبر فرمود: این سوره را دیشب جبرئیل برای بشارت پیروزی سپاه اسلام در ذات السلاسل بر من نازل کرد.^۲

همان‌گونه که پیداست، این روایات به مدنی بودن سوره عادیات گواهی می‌دهند؛ زیرا روایت نخست به سریه بئر معونه اشاره دارد که در سال چهارم هجرت^۳ روی داده

۱. واحدی، علی، *اسباب النزول*، ص ۴۸۹؛ طبرسی، فضل، *مجمع البیان*، ج ۱۰، ص ۸۰۲.

۲. طبرسی، فضل، *مجمع البیان*، ج ۱۰، ص ۸۰۲-۸۰۳.

۳. ابن سعد، محمد، *الطبقات*، ج ۲، ص ۳۹-۴۰.

است و روایت دوم گزارشگر سربیه ذات السلاسل است که در سال هشتم هجری^۱ اتفاق افتاده است.

با این حال، روایات یاد شده اگرچه برمدنی بودن سوره عادیات توافق دارند، ولی در تاریخ نزول آن مضطرب بوده یاد شده با یکدیگر اختلاف دارند. افزون بر این، در منابع اصیل تاریخی، سربیه بئر معونه و ذات السلاسل بدون اشاره به نزول سوره عادیات گزارش شده است.^۲ از این رو برخی از روایات ترتیب نزول چون روایت ابن جریج از عطاء از ابن عباس،^۳ روایت علی بن ابی طلحه^۴ و روایت قتاده^۵ که تنها سوره‌های مدنی را گزارش کرده‌اند؛ نامی از سوره عادیات در آنها نیامده است؛ چنان‌که برخی از مفسران و دانشوران قرآنی بدین نکته توجه داشته و به سبب اضطراب و تناقض آنها با یکدیگر بدین روایات اعتماد نکرده‌اند.^۶

گذشته از این، در ارزیابی محتوایی اسباب نزول یاد شده می‌توان گفت که سبب نزول سوره لازم است با متن و محتوای آن مرتبط باشد، حال آنکه در هیچ یک از وقایع گفته شده به آیه محوری سوره، یعنی آیه ﴿إِنَّ الْإِنْسَانَ لِرَبِّهِ لَكَنُودٌ﴾ که ناسپاسی انسان در برابر پروردگار را یادآور می‌شود، اشاره‌ای ندارند. این در حالی است که غرض از نزول این سوره، تذکرانسان به ناسپاسی در برابر پروردگارش می‌باشد و آیات نخست سوره که در

۱. بلاذری، احمد، *انساب الاشراف*، ج ۱، ص ۳۸۰.

۲. بنگرید به: واقدی، محمد، *المغازی*، ج ۱، ۳۴۹-۳۵۰؛ بیهقی، احمد، *دلائل النبوه*، ج ۳، ص ۳۴۷-

۳۴۸؛ ابن سعد، محمد، *الطبقات*، ج ۲، ص ۳۹-۴۱؛ دمشقی، اسماعیل، *البدایة والنهایة*، ج ۴،

ص ۲۷۳-۲۷۵؛ ابن اثیر، علی، *الکامل فی التاریخ*، ج ۲، ص ۲۳۲.

۳. ابن ندیم، محمد، *الفهرست*، ص ۲۸.

۴. سیوطی، جلال الدین، *الاتقان*، ج ۱، ص ۶۰.

۵. قرطبی، محمد، *الجامع لاحکام القرآن*، ج ۱، ص ۶۱-۶۲.

۶. معرفت، محمدهادی، *التمهید*، ج ۱، ص ۱۶۰؛ ملاحویش، عبدالقادر، *بیان المعانی*، ج ۱، ص ۱۶۷-

۱۶۸؛ دروزه، محمد، *التفسیر الحدیث*، ج ۲، ص ۹-۱۰.

اسلوب سوگند آمده‌اند، در پی تذکره‌مین معنا هستند، ولی روایات سبب نزول مذکور تنها به آیات نخست سوره اشاره دارند و آیه **﴿إِنَّ الْإِنْسَانَ لِرَبِّهِ لَكَنُودٌ﴾** را به عنوان جواب آیات نخست پوشش نمی‌دهند.

بدین سان، روایات یاد شده، نمی‌توانند سبب نزول سوره عادیات باشند، بلکه تنها حادثه و اتفاقی را گزارش می‌کنند که با بخشی از محتوای سوره عادیات نزدیک و مرتبط می‌باشد. به دیگر بیان، این روایات، تنها مصداقی از آیات نخست سوره عادیات می‌باشند که بر سوره عادیات تطبیق داده شده‌اند.

۳-۴-۲. فضای نزول سوره عادیات: برای تبیین فضای نزول سوره، نخست باید ترتیب نزول آن را مشخص کنیم. این سوره بنا بر قول مشهور پس از سوره عصر نازل شده است، به گونه‌ای که در میان روایات ترتیب نزول، روایت امام صادق **علیه السلام**، روایت عطاء از ابن عباس، روایت عکرمه و حسن بصری، روایت ابن واقد، روایت مذکور در **تفسیر خازن**، مصحف الازهر و تلیفیه شده دو روایت ابن عباس و جابر بن زید بر این نظر هستند.^۱ مفسران فراوانی چون قرشی، سبزواری، زمخشری، ابن جزئی غرناطی، ملاحویش، عزة دروزه، حنبکه المیدانی، مراغی، عبدالکریم خطیب و جعفر شرف الدین این دیدگاه را پذیرفته و نزول سوره عادیات را بعد از سوره عصر دانسته‌اند.^۲

در برابر روایت مشهور، دو دیدگاه مخالف نیز رسیده است:

۱. بنگرید به: شهرستانی، محمد، **مفاتیح الاسرار**، ج ۱، ص ۱۲۸؛ طبرسی، فضل، **مجمع البیان**، ج ۱۰، ص ۶۱۲؛ بیهقی، احمد، **دلائل النبوه**، ج ۷، ص ۱۴۲؛ بغدادی، علی، **التفسیر الخازن**، ص ۹؛ رامیار، محمود، **تاریخ قرآن**، ص ۶۸۶؛ معرفت، محمد هادی، **التمهید**، ج ۱، ص ۱۳۵.
۲. بنگرید به: قرشی، سید علی اکبر، **احسن الحدیث**، ج ۱۲، ص ۳۲۴؛ سبزواری، محمد، **الجدید فی تفسیر القرآن**، ج ۷، ص ۴۰۳؛ زمخشری، محمود، **الکشاف**، ج ۴، ص ۷۸۶؛ ابن جزئی، محمد، **کتاب التسهیل**، ج ۲، ص ۵۰۵؛ ملاحویش، عبدالقادر، **بیان المعانی**، ج ۱، ص ۱۶۵؛ دروزه، محمد، **التفسیر الحدیث**، ج ۱، ص ۱۵؛ حنبکه، حسن، **معارج التفکر**، ج ۱، ص ۵۵۳؛ مراغی، احمد، **التفسیر المرغی**، ج ۳۰، ص ۲۲۱؛ خطیب، عبد الکریم، **التفسیر القرآنی للقرآن**، ج ۱۶، ص ۱۶۵۳؛ شرف الدین، جعفر، **الموسوعة القرآنیة**، ج ۱۲، ص ۱۰۹.

۱. روایت مقاتل از امام علی علیه السلام، روایت ابی صالح از ابن عباس و روایت مقاتل، این سوره را به همراه چندی دیگر از سوره‌های مکی در شمار سوره‌های مدنی آورده‌اند.^۱ با توجه به این روایات، سوره عادیات یکی از آخرین سوره‌هایی است که در مدینه نازل شده است. به نظر می‌رسد مستند این روایات و شماری از مفسران^۲ که با وجود دلالت اکثری روایات ترتیب نزول بر مکی بودن سوره، به مدنی بودن سوره عادیات رأی داده‌اند، روایات سبب نزولی باشد که در سبب نزول سوره گذشت و با دلایل گوناگون رد شد. بنابراین با توجه به نظر حداکثری مفسران و قرآن پژوهان بر مکی بودن سوره عادیات و رد روایات سبب نزول، روایات ترتیب نزول مذکور نمی‌توانند در برابر مکی بودن این سوره بایستند و مدنی بودن سوره را اثبات کنند.

۲. روایت مجاهد، سوره عادیات را پس از سوره لیل قرار داده است.^۳ دیگر روایت مخالف با دیدگاه مشهور، روایت مجاهد است که ترتیب نزول ۸۲ سوره قرآن از سوره مسد تا سوره طارق را نقل می‌کند و به صورت ناقص به دست ما رسیده است، بگونه‌ای که بخشی از آغاز، وسط و انتهای روایت افتاده است و برخی سوره‌ها را با فاصله زیادی جا به جا کرده است. به عنوان نمونه، این روایت دو سوره طارق و قمر را به عنوان آخرین سوره نازل شده در مکه آورده است. در حالی که دیگر روایات ترتیب نزول، این دو سوره را جزء سوره‌های نازل شده در دوره میانی مکه قلمداد کرده‌اند. از این رو برخی از مفسران چون ابن عاشور،^۴ طنطاوی^۵ و جعفر شرف الدین^۶ نزول سوره قمر را در

-
۱. شهرستانی، محمد، *مفاتیح الاسرار*، ج ۱، ص ۱۳۳؛ یعقوبی، احمد، *تاریخ یعقوبی*، ج ۲، ص ۴۳.
  ۲. مکارم شیرازی، ناصر، *تفسیر نمونه*، ج ۲۷، ص ۲۳۶؛ طبرسی، فضل، *مجمع البیان*، ج ۱۰، ص ۸۰۱؛ طباطبایی، سید محمد حسین، *المیزان*، ج ۲۰، ص ۳۴۵.
  ۳. ابن ندیم، محمد، *الفهرست*، ص ۲۸.
  ۴. ابن عاشور، محمد، *التحرییر و التنبییر*، ج ۲۷، ص ۱۶۱.
  ۵. طنطاوی، سید محمد، *التفسیر الوسیط*، ج ۱۴، ص ۹۳.
  ۶. شرف الدین، جعفر، *الموسوعة القرآنیة*، ج ۹، ص ۷۱.

چند سال نخست بعثت و حدود سال پنجم بعثت و یا بین هجرت به حبشه تا وقوع رویداد اسراء و نزول سوره طارق را پیش از سال دهم بعثت و یا بین هجرت به حبشه تا وقوع رویداد اسراء دانسته اند^۱ که با تاریخ پیش از سال دهم بعثت منطبق و سازگار می باشد. بنابراین، روایت ترتیب نزول مجاهد به تنهایی قابل اعتماد نمی باشد و به شاهد و مؤید نیاز دارد.

با توجه به آنچه گذشت، طبق دیدگاه مشهور، سوره عادیات بعد از سوره عصر در مکه نازل شده است؛ چنان که برخی از مفسران با تکیه بر آهنگ آیات سوره عادیات، آن را از سوره های نازل شده در اوائل دوره بعثت پیامبر دانسته اند.^۲

پس از کشف ترتیب نزول سوره، برای تبیین فضای نزول سوره محتوای آن را به مطالعه می گیریم. با توجه به آیه ششم به عنوان آیه کانونی سوره، هدف و غرض آن «هشدار به ناسپاسی انسان» می باشد. بنابراین سوره در فضایی نازل شده است که جامعه از منظر فرهنگی و دینی به پروردگار جهان بی توجه بوده و از نعمت های پروردگار به درستی استفاده نمی کرده است. از این رو سوره از این جامعه به کنود به معنای ناسپاس^۳ یاد می کند. همچنین پنج آیه نخست سوره که با اسلوب سوگند بیان می شوند، نشان از این واقعیت دارند که جامعه نزول نسبت به پروردگار هستی بسیار ناسپاسی کرده است، با اینکه بر ناسپاسی خویش آگاه است ﴿وَإِنَّهُ عَلَىٰ ذَٰلِكَ لَشَهِيدٌ﴾ (عادیات / ۷) و دوستدار شدید ثروت و مال می باشد ﴿وَإِنَّهُ لِحُبِّ الْخَيْرِ لَشَدِيدٌ﴾ (عادیات / ۸). از این رو آیات بعدی سوره، آنها را به عذاب روز قیامت تهدید می کند و بر آگاهی خداوند به حال آنها تأکید می نماید.

همان گونه که گذشت، در فضای نزول موضوعاتی چون روایات اسباب نزول، ترتیب

۱. ابن عاشور، محمد، *التحریر والتنبؤ*، ج ۳۰، ص ۲۲۹؛ شرف الدین، جعفر، *الموسوعة القرآنية*، ج ۱۱، ص ۱۸۷.

۲. قرشی، سیدعلی اکبر، *احسن الحدیث*، ج ۱۲، ص ۳۲۶.

۳. بنگرید به: راغب، حسین، *المفردات*، ص ۷۲۷.

نزول سوره، موضوعات و محتوا و غرض سوره، آیات تاریخ دار و زمان دار سوره، مباحث و موضوعات تاریخی هم زمان با نزول سوره دخیل هستند. در حقیقت، فضای نزول برآن است تا با شناسایی همه جانبه فضای جامعه نزول یک سوره، اعم از فضای فرهنگی، اجتماعی، سیاسی، نظامی و اقتصادی، یک تصویر کلی از جامعه نزول یک سوره را به دست دهد. از این رو بررسی کیفیت نزول سوره‌های قرآن در طی بیست و سه سال نبوت پیامبر ﷺ لازم می‌نماید.

۴. کیفیت نزول سوره‌های قرآن

نزول هر سوره از قرآن به سه شکل ممکن می‌باشد: نزول ناپیایی، نزول پراکنده و پیایی و نزول یک باره.

۴-۱. نزول ناپیایی سوره

مراد از نزول ناپیایی سوره این است که یک سوره در چند مرحله ناپیایی نازل شود، بگونه‌ای که برخی از آیات سوره بعد از نزول بسمله بعدی نزول می‌یابند. در این شکل نزول، پرونده سوره‌ها ممکن است تا پایان نزول قرآن همچنان باز بماند. نمونه را می‌توان به سوره بقره اشاره کرد که بنا بر روایات رسیده درباره آخرین آیه نازل شده،^۱ پرونده نزول این سوره از سال نخست یا دوم هجرت تا سال یازده هجرت باز بوده و به گونه‌ای ناپیایی نازل شده است.^۲

۴-۱-۱. رد نظریه نزول ناپیایی سوره: این نظریه به دلایل ذیل پذیرفته نیست؛

۱. بنگرید به: سیوطی، *الاتقان*، ج ۱، ص ۱۱۴-۱۱۵.

۲. بنگرید به: قرشی، سیدعلی اکبر، *احسن الحدیث*، ج ۱، ص ۴۱؛ دروزه، محمد، *التفسیر الحدیث*، ج ۶، ص ۱۲۳-۱۲۴؛ ابن عاشور، محمد، *التحریر والتنوییر*، ج ۱، ص ۸۹-۹۰.

۴-۱-۱-۱. ناسازگاری این نظریه با معنای لغوی سوره

سوره را از نظر ماده و ریشه آن به معنای دیوار و حصار شهر گرفته‌اند؛^۱ بنابراین از این معنا برمی‌آید که سوره باید دارای فراگیری و اشتغال معنادار و هدفمند باشد؛ همان‌گونه که حصار شهر را به هدف حفاظت شهر برپا ساخته‌اند. به بیانی دیگر، همان‌گونه که درون یک حصار، تنها یک شهر می‌تواند وجود داشته باشد، درون یک سوره نیز تنها یک مجموعه از مضامین مرتبط و متحد قرار می‌گیرد.^۲ نزول ناپیایی سوره، با این معنای سوره ناسازگار بوده و پیوستگی، معناداری و هدفمندی سوره را زیر سؤال می‌برد.

۴-۱-۲. ناسازگاری این شکل نزول سوره با معنای اصطلاحی سوره

سوره به گروهی از آیه‌ها اطلاق می‌شود که در نظم قرآنی میان دو بسم الله و از پی هم قرار گرفته باشند.^۳ با توجه به این تعریف، از لوازم و ضروریات یک سوره است که آیات آن به صورت پیاپی و در محدوده دو بسمله قرار گرفته باشند. بدین ترتیب بسمله سوره‌ای نازل می‌شد و نزول آیات این سوره ادامه داشت تا اینکه بسمله بعدی نازل می‌گشت. نزول بسمله جدید نشان از این بود که پرونده سوره پیشین بسته شده و سوره بعدی آغاز شده است. ناگفته نماند که این تعریف از سوره در بیشتر سوره‌های قرآن و نه همه آنها برقرار می‌باشد.^۴

۴-۱-۳. ناسازگاری این شکل نزول سوره با تعریف قرآنی سوره

مفهوم نزول قرآن را می‌توان با تعبیر گوناگون نزول در آیات قرآن پیدا کرد. این تعبیر را می‌توان در سه دسته نزول سوره‌ای (توبه/۶۴-۸۶-۱۲۴-۱۲۷؛ نور/۱؛ محمد/۲۰)، نزول

۱. فراهیدی، خلیل، العین، ج ۷، ص ۲۸۹؛ جوهری، اسماعیل، الصحاح، ج ۲، ص ۶۹۰؛ ابن منظور، محمد، لسان العرب، ج ۴، ص ۳۸۵.

۲. آقایی، سیدعلی، «انسجام قرآن: رهیافت فراهی - اصلاحی در تفسیر»، کتاب ماه دین، ش ۱۴۴.

۳. رامیار، محمود، تاریخ قرآن، ص ۵۷۷.

۴. بنگرید به: دروزه، محمد، التفسیر الحدیث، ج ۸، ص ۳۲۰-۳۲۱.

کتابی و قرآنی (قدر/۱؛ جاثیه/۲؛ دخان/۳؛ بقره/۱۸۵) و نزول واحدی یا سوره‌ای (مجادله/۵؛ بقره/۹۹؛ نور/۳۴-۴۶؛ حج/۱۶) یافت. از این آیات برمی‌آید که هربار سخن از نزول تدریجی قرآن است، تنها نزول سوره و واحد در میان است و هیچ‌گاه تعبیر نزول آیه به معنای اصطلاحی آیه بکار نرفته است. این نوع کاربرد آیات در قرآن می‌تواند نشانه‌ای باشد بر این که کوچک‌ترین واحد هدفمند و مستقل در قرآن سوره یا واحد نزول می‌باشد. و اگر واحد و بسته‌ای به نام آیه معنا داشت؛ می‌بایست در قرآن، بدان اشاره می‌شد. البته ناگفته نماند که واژه نزول در قرآن نیز گاه به آیه نسبت داده شده است؛ ولی واژه آیه در این آیات به معنای اصطلاحی نبوده است و یا اینکه مستلزم نزول قرآن به صورت آیه نمی‌باشد. نمونه را می‌توان به آیات ذیل اشاره کرد: یونس/۲۰؛ بقره/۱۰۶؛ بقره/۱۱۸؛ انعام/۴؛ انعام/۲۵؛ انعام/۳۷؛ انعام/۱۰۹؛ نحل، ۱۰۱. در این آیات، واژه آیه به معنای نشانه و معجزه بکار رفته است.^۱ اما در آیه ۱۰۶ سوره بقره اگرچه واژه آیه به معنای اصطلاحی اش به کار رفته است؛ ولی موضوع سخن دربارهٔ نسخ است نه نزول قرآن.

۴-۱-۴. نزول ناپیایی یک سوره، با حکمت تعیین واحدی به نام سوره برای قرآن ناسازگار می‌باشد. حکمت تقسیم و دسته‌بندی آیات قرآن به واحدهایی به نام سوره از آن رو بوده است که هر سوره بر موضوع و محور خاصی استوار بوده و پیرامون مفهوم ویژه‌ای سخن می‌گوید.^۲ بنابراین با توجه به ویژگی موضوع محور بودن سوره، حکمت تقسیم قرآن به واحدها و قطعاتی به نام سوره، ناشی از هدفمندی این واحدها بوده است؛ یعنی تعیین واحدی به نام سوره بر پایه این بوده که این سوره بتواند موضوع و محور خاصی را تبیین کند و پیرامون مفهومی بحث و گفت‌گو نماید. پس نزول سوره با چنین حکمتی نمی‌تواند از دو حالت خارج باشد: یا به صورت یک باره نازل گردد تا بتواند حکمت نزولش را برآورده سازد و یا اینکه به صورت پراکنده اما پیایی نازل شود؛ چرا که هر سوره واحدی است به

۱. طبرسی، فضل، مجمع البیان، ج ۱، ص ۳۷۰؛ ابن عاشور، محمد، التحریر و التئویب، ج ۱، ص ۶۷۱.

۲. رامیار، محمود، تاریخ قرآن، ص ۵۸۰.

هم پیوسته که باید یک موضوع یا چند موضوع به هم پیوسته را گزارش نماید.
۴-۱-۵. نزول ناپیایی یک سوره، خلاف اصول محاوره و گفت‌گومی باشد.

اصول محاوره و گفت‌گو حکم می‌کند که گوینده در یک جلسه، سخن خود را به گونه‌ای پیش ببرد که مقصود و هدف خود را به شنونده برساند و از سخن ناقص و ناکامل پرهیز نماید. بنابراین اگر هر سوره را هدف و غرضی واحد باشد، اصول محاوره حکم می‌کند که همه آیات سوره یکباره یا پیایی نازل شود، تا آغاز و انجام سخن کامل گردد و هدف خداوند از نزول آن بدست آید.

پس از آنجا که نزول سوره‌های قرآن به صورت ناپیایی با تعاریف لغوی، اصطلاحی و قرآنی سوره و حکمت بخش بندی قرآن به سوره ناسازگار بوده و با اصول علمی محاوره نمی‌سازد، این شکل نزول در عالم واقع اتفاق نیفتاده و یک مفهوم ذهنی محض می‌باشد.

۴-۲. نزول پراکنده و پیایی سوره

مراد از این شکل نزول، آن است که هر سوره از قرآن به گونه‌ای پیایی ولی نه یک‌باره و یک‌جا نازل شده است. این ادعا برآمده از آن دسته از روایاتی است که نزول بسمله جدید را نشانه‌ای بر پایان یافتن سوره‌ای و سرآغاز سوره بعدی شمرده‌اند. نمونه را می‌توان به روایت ذیل اشاره کرد:

عن صفوان الجمال قال: قال ابو عبد الله ع: «ما أنزل الله من السماء كتاباً إلا و فاتحته بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ وإنما كان يعرف انقضاء السورة بنزول بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ ابتداءً للأخرى»^۱.

این روایت و دیگر روایات مشابه^۲ به روشنی نشان می‌دهند که عبارت بسمله، نشانه‌ای برای تشخیص پایان سوره پیشین و آغاز سوره پسین بوده است. این گزاره مستلزم این نکته است که هر سوره‌ای از قرآن به صورت پیایی نازل می‌یافته تا اینکه به

۱. عروسی حویزی، عبدعلی، *نورالثقلین*، ج ۱، ص ۶.

۲. بنگرید به: واحدی، علی، *اسباب النزول*، ص ۲۱؛ طبرانی، سلیمان، *المعجم الکبیر*، ج ۱۲، ص ۶۴.

پایان می‌رسیده است و سوره بعدی با بسمله جدید آغاز می‌شده است. بنابراین نزول سوره‌ها به صورت پراکنده و پیاپی به‌ویژه در سوره‌های بلند و طولانی ممکن می‌باشد و هیچ منع نقلی، علمی و عقلی برای آن دیده نمی‌شود.

۳-۴. نزول یک‌باره سوره

شکل سوم نزول سوره‌ها، نزول یک‌باره سوره‌هاست که با تعریف لغوی، اصطلاحی و قرآنی سوره نیز سازگارتر می‌باشد. امکان و درجه احتمال این شکل نزول تا آنجاست که می‌توان ادعا کرد که بیشتر سوره‌های قرآن به صورت یک‌باره بر پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله نزول یافته‌اند. این ادعا برآمده از تناسب و پیوستگی لفظی، اسلوبی و معنوی آیات یک سوره و در نتیجه وجود غرض و هدف واحد در آن سوره می‌باشد و این از آن روست که بر اساس قوانین محاوره و گفت‌گو، متکلم، غرض و مقصود خود را یک‌باره، بی‌وقفه و در یک جلسه به مخاطب می‌رساند و این اصل، یک اصل معقول و عقلایی می‌باشد.

با اثبات کیفیت نزول سوره‌های قرآن به صورت یک‌باره یا پیاپی می‌توان گفت که فضای نزول به فضای نزول هر واحد و بسته نزول قرآن گفته می‌شود که به صورت یک‌جا و یک‌باره نازل می‌شده است. و از آنجا که بیشتر سوره‌های قرآن به صورت یک‌جا نازل شده‌اند و تنها برخی از سوره‌های قرآن دارای چند واحد و بسته نزول هستند و در چند بار پیاپی نزول یافته‌اند، فضای نزول به تسامح به فضای نزول سوره گفته می‌شود.

با کشف کیفیت نزول سوره‌های قرآن می‌توان بیشتر آنها را مجموعه‌ای به هم پیوسته دانست که ناظر به فضا و شرایطی خاص نازل یافته است. و سوره‌هایی که طی چند واحد نزول نازل شده‌اند، از فضای نزول عام‌تری نسبت به یک واحد نزول برخوردار خواهند بود.

نتیجه

فضای نزول اصطلاحی است از مجموعه اصطلاحات شأن نزول که در طول سبب نزول و جایگاهی بالاتر از آن می‌ایستد؛ بگونه‌ای که آن را پوشش می‌دهد. این اصطلاح به مجموعه شرایط حاکم بر جامعه نزول در هنگام نزول واحدهای نزول قرآن گفته می‌شود و

از آنجا که نزول بیشتر سوره‌های قرآن یک باره و در یک واحد نزول صورت می‌گرفته است، این اصطلاح را به تسامح در محدوده سوره‌های قرآن تعریف کرده‌اند.

منابع

الف- کتاب‌ها

۱. ابن اثیر، ابوالحسن علی بن ابی‌الکرم، *الکامل فی التاریخ*، دار صادر، بیروت، ۱۳۸۵/۱۹۶۵ م.
۲. ابن جزى غرناطی، محمد بن احمد، *کتاب التسهیل لعلوم التنزیل*، تحقیق عبدالله خالدی، شرکت دارالارقم بن ابی‌الارقم، بیروت، ۱۴۱۶ ق.
۳. ابن سعد، محمد، *الطبقات الکبری*، دار صادر، بیروت، بی تا.
۴. ابن عاشور، محمد بن طاهر، *التحریر و التنبیه*، بی تا، بی جا، بی تا.
۵. ابن منظور افریقی مصری، ابی‌الفضل جمال‌الدین محمد بن مکرم، *لسان‌العرب*، أدب‌الحوزه، قم، ۱۴۰۵ ق - ۱۳۶۳ ش.
۶. ابن ندیم بغدادی، ابوالفرج محمد بن ابی‌یعقوب اسحاق، *فهرست ابن‌الندیم*، تحقیق رضا تجدد، شهید علی پاشا، مصر، بی تا.
۷. بغدادی، علاء‌الدین علی بن محمد بن ابراهیم، *تفسیر الخازن المسمى لباب التأویل فی معانی التنزیل*، تصحیح عبدالسلام محمد علی شاهین، دارالکتب العلمیه، بیروت، ۲۰۱۰ م.
۸. بلاذری، أحمد بن یحیی بن جابر، *انساب‌الاشراف*، تحقیق و تعلیق محمد باقر محمودی، مؤسسه‌الاعلمی للمطبوعات، بیروت، ۱۳۹۴/۱۹۷۴ م.
۹. بیهقی، ابوبکر احمد بن الحسین، *دلائل النبوة و معرفة أحوال صاحب الشریعه*، تحقیق عبد المعطی قلجی، دارالکتب العلمیه، بیروت، ۱۴۰۵/۱۹۸۵ م.
۱۰. جوادی آملی، عبدالله، *تسبیم: تفسیر قرآن کریم*، اسراء، قم، ۱۳۸۵ ش.
۱۱. _____، *هدایت در قرآن*، رجاء، تهران، ۱۳۷۲ ش.
۱۲. جوهری، اسماعیل بن حماد الصحاح، *تاج اللغة و صحاح العربیه*، تحقیق: أحمد عبد الغفور عطار، دارالعلم للملایین، قاهره، چاپ چهارم، ۱۴۰۷/۱۹۸۷ م.
۱۳. خطیب، عبدالکریم، *التفسیر القرآنی للقرآن*، قاهره، ۱۳۸۶/۱۹۶۷ م.
۱۴. دروزه، محمد عزت، *التفسیر الحدیث*، دار احیاء الکتب العربیه، قاهره، ۱۳۸۳ ق.
۱۵. دمشقی، اسماعیل بن کثیر، *البدایه و النهایه*، تحقیق و تعلیق علی شیری، دار احیاء التراث العربی، بیروت، ۱۴۰۸ ق - ۱۹۸۸ م.

۱۶. راغب اصفهانی، حسین بن محمد، *المفردات فی غریب القرآن*، تحقیق صفوان عدنان داودی، دارالعلم، الدار الشامیه دمشق - بیروت، چاپ اول، ۱۴۱۲ق.
۱۷. رامیار، محمود، *تاریخ قرآن*، امیرکبیر، چاپ سوم، تهران، ۱۳۶۹ش.
۱۸. زمخشری، محمود، *الکشاف عن حقائق غوامض التنزیل*، دارالکتاب العربی، بیروت، ۱۴۰۷ق.
۱۹. سبزواری نجفی، محمد بن حبیب الله، *الجدید فی تفسیر القرآن المجید*، دارالتعارف للمطبوعات، بیروت، ۱۴۰۶ق.
۲۰. سیوطی، جلال الدین، *الإتقان فی علوم القرآن*، دارالکتاب العربی، بیروت، چاپ دوم، ۱۴۲۱/۲۰۰۱م.
۲۱. شرف الدین، جعفر، *الموسوعة القرآنیة خصائص السور*، تحقیق: عبد العزیز بن عثمان التویجزی، بیروت: دارالتقرب بین المذاهب الاسلامیة، ۱۴۲۰ق.
۲۲. شهرستانی، محمد بن عبدالکریم، *مفاتیح الاسرار و مصابیح الابرار*، تحقیق محمد علی آذرشب، احیاء کتاب، دفتر نشر میراث مکتوب، تهران، ۱۳۷۶ش - ۱۴۱۷ق.
۲۳. صالح، صبحی، *مباحث فی علوم القرآن*، منشورات الرضی، قم، چاپ پنجم، ۱۳۷۲ش.
۲۴. طباطبایی، سید محمد حسین، *المیزان فی تفسیر القرآن*، دفتر انتشارات اسلامی جامعہ مدرسین حوزه علمیه قم، قم، چاپ پنجم، ۱۴۱۷ق.
۲۵. طبرانی، ابی القاسم سلیمان بن احمد، *المعجم الکبیر*، تحقیق حمدی عبد المجید السلفی، بی نا، بی جا، چاپ دوم، بی نا.
۲۶. طبرسی، فضل بن حسن، *مجمع البیان فی تفسیر القرآن*، انتشارات ناصر خسرو، تهران، چاپ سوم، ۱۳۷۲ش.
۲۷. طنطاوی، سید محمد، *التفسیر الوسیط للقرآن الکریم*، بی نا، بی جا، بی نا.
۲۸. عروسی حویزی، عبد علی بن جمعه، *تفسیر نور الثقلین*، تحقیق سید هاشم رسولی محلاتی، انتشارات اسماعیلیان، چاپ قم، چهارم، ۱۴۱۵ق.
۲۹. فراهیدی، الخلیل بن احمد، *کتاب العین*، تحقیق الدكتور مهدی المخزومی - الدكتور ابراهیم السامرائی، دار الهجرة، بی جا، ۱۴۰۹ق.
۳۰. قائمی نیا، علیرضا، *بیولوژی نص*، پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی، تهران، ۱۳۸۹ش.
۳۱. قرشی، سید علی اکبر، *تفسیر احسن الحدیث*، بنیاد بعثت، تهران، چاپ سوم، ۱۳۷۷ش.
۳۲. قرطبی، محمد بن احمد، *الجامع لأحكام القرآن*، انتشارات ناصر خسرو، تهران،

۱۳۶۴ ش.

۳۳. مراغی، احمد بن مصطفی، *تفسیر المراغی*، داراحیاء التراث العربی، بیروت، بی تا.

۳۴. معرفت، محمد هادی، *التمهید فی علوم القرآن*، مؤسسه النشر الاسلامی، قم، چاپ دوم، ۱۴۱۵ ق.

۳۵. مکارم شیرازی، ناصر، *تفسیر نمونه*، دارالکتب الإسلامیه، تهران، ۱۳۷۴ ش.

۳۶. ملاحویش آل غازی، عبدالقادر، *بیان المعانی*، مطبعة الترقی، دمشق، چاپ اول، ۱۳۸۲ ق.

۳۷. واحدی، علی بن احمد، *اسباب نزول القرآن*، تحقیق کمال بسیونی زغلول، دارالکتب العلمیه، بیروت، چاپ اول، ۱۴۱۱ ق.

۳۸. واقدی، محمد بن عمر، *المغازی*، تحقیق مارسدن جونس، نشر دانش اسلامی، بی جا، ۱۴۰۵ ق.

۳۹. یعقوبی، احمد بن ابی یعقوب بن جعفر بن وهب بن واضح، *تاریخ یعقوبی*، مؤسسه نشر فرهنگ اهل بیت علیهم السلام، دار صادر، قم - بیروت، بی تا.

ب - مقاله ها

۴۰. آقای، سید علی، « انسجام قرآن؛ رهیافت فراهی - اصلاحی در تفسیر »، *کتاب ماه دین*، ۱۴۴، مهر ۱۳۸۸ ش.